

See discussions, stats, and author profiles for this publication at: <https://www.researchgate.net/publication/369023270>

Gombo 03 Haya ya wababa na wamama nyapi tena?

Article · March 2023

CITATIONS

0

READS

38

1 author:

[Mohamed Ramadhan Karama](#)

University of Kabianga

28 PUBLICATIONS 4 CITATIONS

SEE PROFILE

GOMBO LA ISIMU TUMI

NI KUFUWATA SAŢI ZA MAJAGINA WA ISIMU

DKT. MOHAMED KARAMA, UNIVERSITY OF KABIANGA

Haya ya wababa na wamama nyapi tena?

Katika temberetembera zangu huku Mwambatsa husikiya kiSwahili ambacho hunishangaza nikabakiya kujiuliza, “Mambasa inkuwa Kabianga?!” Kwamba Kabianga kwasemwa “kibara” (mchanganyiko wa kiSanifu na kiSheng) chembelecho Mazrui na Njogu (2022) walivomaanisha katika *Mikondo ya Kiswahili*, si bina. Ajabu ni mSwahili kinđi kinđaki, lugha na utamaduni, au mwalimu wa sarufi ya kiSwahili nawo wanena “wababa”, “wamama”? Watumiyaji wa lugha hawalaumiki kwa sababu huweza kutumiya kiyasi ya kwa kuwako “wa-vulana”, “wa-sichana”, “wana-hewa” basi na “wa-baba” na “wa-mama” piya itakuwako. Walakini, ukiwauliza, mbona katika kiSwahili t^hwasikiya “ma-babu”, “ma-bibi” na hatujasikiya “wa-babu” na “wa-bibi”? Watakujibu hawajuwi kwa nini. T^hwaweza kukubaliyana na mawazo ya wataalamu tuliyowataja kwamba makutano ya lugha tafautilifauṭi husababisha mkopano lakini makala haya yataonesha ni mbabaisho unawotokana na wanasarufi kutoweka wazi mifumo ya Sarufi Maumbo ya lugha hii ya kiSwahili. Kusuluhisha mbabaisho huu, makala haya mafupi yatadhihirisha kuwa maneno haya ya mahusiyo ya kijamii (kwengine huitwa ya ukoo) ni ya mkopo, na sarufi ya kiSwahili imeweka taratibu zake kuhusu maneno ya mkopo.

Maneno haya ya kyukoo yaliyanza ni ‘majina’ katika *Sarufi ya Kiswahili* (Mbaabu, 1985) na kuwa ‘nomino’ ikifikiya *Muundo wa Kiswahili* (Obuchi & Mukhwana, 2015). Nomino hizi hupangwa kwenye ngeli (makunri) tafautilifauṭi kulingana na: maumbo ya miyanzo (mofolojiya); maana inayobebwa (semantiki); na uwamilifu kimuunro (sintaksiya). Vigezo hivi vitatu nriyo huratibisha nomino zote katika kiSwahili. Kwa mfano:

- 1) Msichana amekwenra shule.
- 2) Wasichana wamekwenra shule.

Katika mfano huwo, kulingana na *Mtala wa Isimu* (Mgullu, 1999) ngeli za kiSwahili hupangwa kyumoya na kiwingi na nomino hapo ni ‘m-sichana’ na ‘wa-sichana’. Kimofolojiya, tutasema ‘-sichana’ iko katika ngeli ya M-WA (zenye mkolezo) kutokana na miyanzo ya maneno hayo. Kisemantiki, nomino hizo mbili ziko pamoja na majina ya kipekee na kawaida ya binaadamu (Mary, James, mwanasherika, mwanamuziki) na wanyama (simba, ng’ombe, mbuzi) piya—vit^hu venye uhai isipokuwa mimeya—chembelecho Sarufi Mapokezi. Kisintaksiya, na hili lililetwa ‘kusuluhisha matatizo’ (nimeweka kwenye madonroo kurejeleza tafsili barabara za Obuchi & Mukhwana kuhusu ngeli na kusaili faida yake katika mofonolojiya) ya vigezo va mwanzo tulivotaja, badala ya miyanzo na maana ya nomino, tutumiye viyambishi va kiima katika fungutenzi yaani A-WA (zenye mkolezo). Kwa kuwa mataajabu yetu kuhusu ‘wa-baba’ na ‘wa-mama’ ni masiyala ya kimofolojiya na kisemantiki basi tutajikita kwenye vigezo hivi kwa sababu kigezo cha kisintaksiya nomino hizi (‘baba’, ‘mababa’, ‘mama’, na ‘mamama’ kama tutakavofanuwia) ni A-WA vilevile.

Jedwali 1: Maneno ya Ukoo kwenye Lugha za Kenya

kiSanifu	ekeGusii	kiMaragoli	kiGĩkũyũ	kiSwahili Asiliya	kiKipsigis	kiUrdu	kiArabu	kiIngereza
Mama	Baba/Mama	Mama/Nyina	Mami/Maitũ	Inya/Nina	Koruchon	Maa	Mama	Mother
Baba	Tata/Ise	Baba/Ise	Fafa	*Ishe	Pamong'o	Baap	Baba	Father
Babu	Sokoro	Guga	Guka	Shekuwe/Bibi	Potich	Dada/Babubha	Habib	Grandfather
Nyanya	Magokoro	Guku	Cũcũ	Nyanya	Patiem	Dadi	Hababah	Grandmother
Bibi	Omokungu	Mkari	Mũtumia/Mũka	Mke	Kwondo/Osotiot	Bibi	Sayyidah	wife
Bwana	Omogaka	Msaza	Mũthuri/Mũrũme	Mvuli	Manung'otiot	Shohar	Sayyid	Husband
Kaka	Omomura	Amwavo	Mũro wa maitũ	Abawa	Ng'etab Kam	Bhai	Akh	Brother
Dada	Omosubati	Mbozo	Mwarĩ wa maitũ	Abaya/Yaye/Kake	Chepkam	Bahan	Ukht	Sister
Shangazi	Mamamoke/ Omoko	Senge/Shenje	Tata	Shangazi	Senge/Mbocho	Chachi	Ammat	Paternal Aunt
Mjomba	Mame	Koza	Mama	Avu/Bajiti	Umama	Chacha	Khal	Maternal Uncle
Halati/Hale	Mamamoke	Mshara	Tata	#Aji [adzi]/Majiti	Kamatiti	Masi	Khaleh	Maternal Aunt
Shemeji	Omoko	Semeji/ Mulamwa	Maramu	Muwamu	Pomuru	Chiyetah	Sohru	Brother in law

UFUNGUWO

	Mkopano wa ukaribu jamii mbalimbali
	Mfanyiko wa kimofolojiya
	Upatikanaji kisdafa
	Kupatikana ulimwenguni mwot'e

* Nomino hii na nyenginezo zinaweza kuwa na kivumishi kimilikishi lakini tusizichukuliye kwa sasa.

Nomino hii niliipata kwa Ustadh Ahmad Nassir. Mtaani Mji wa Kale, Mambasa kulikuwa na mt^hu-mzima mmoja, namkumbuka, akiitwa /asht*ma/. Kwa hivo, nomino hii ikitufikiya makamu yetu kwisikiya tayari sauṭi ishabaḍilika kutoka /d̥zi/ haḍi /sh/.

Jedwali hilo linaonesha nomino za ukoo zinavosemwa kwenye lugha hizo tulizochaguwa kimakusudi kwa kumili (niliwauliza wanafunzi wangu wa kiSwahili, UoK tu) isipokuwa kiUrdu, kiArabu, na Kiingereza ambazo data yake tuliipata kwa kutumiya tafsiri ya Google na kuuliziya kwa wachache. Mifanyiko kadhaa yanadhihirika: 1) Kuna kukopana baina ya lugha za jamii moja (za kiBantu [kiGĩkũyũ, kiAsiliya, kiMaragoli]), jamii mbili tafaŭti za karibu (ekeGusii na kiKipsigis), au jamii mbili tafaŭti za mbali (kiArabu/kiUrdu na kiSanifu); 2) Kujenga misamiyati kwa mbinu moja ya kimofolojiya—kwambisha: ‘sokoro’ (ekeGusii) na ‘shekuwe’ (kiAsiliya) zoŭhe zimeŭtokana na ‘ise’ + ‘koro/kuu’ yaani ‘baba mkuu’, au, kiSanifu ‘nyanya’ imetokana na kiAsiliya ‘inya + inya’ yaani ‘mamake mama’; 3) Kuŭtokeya neno kisadfa katika lugha mbili au zaidi zisizo na uhusiano katika nomino ‘tata’ na haŭa katika kiMaya (lugha ya Belize, Amerika ya Kati) neno ni lilo kwa maana ya ‘uncle’ (Yule, 2010 uk. 268); 4) Kupatikana kwa neno ulimwenguni mwoŭhe ‘ba’ na ‘ma’.

Baba na mama ni ya mkopo?

Kulingana na Ahmad Sheikh Nabhany akinukuliwa katika *Kiswahili Horizons* (Chimerah, 1999) kwamba tunapoŭtaka kuŭurusu kuhusu msamiyati au iŭtilahi basi tutumiye Suluku ya Ukaribu—kwanza twangaliye lugha za kiSwahili halafu lugha za kiBantu halafu twangaliye lugha nyenginezo sawiye Jedwali 1 linatudhihirishiya kwamba mkopano uko kama hali tangavu baina ya lugha za karibu na za mbali. Tuŭaona kwamba japo ‘baba’ na ‘mama’, kwa mfano, ni maneno yanayotumika ulimwengu mzima lakini lugha za kiBantu na za Afrika zaonesha kuwa na maneno yake mbalii kuhusu misamiyati hii miwili na mengineyo. Ise, tata, ishe, pamong’o au nyina, maitũ, inya, nina, koruchon ni nomino zinazowakilisha ‘baba’ na ‘mama’ kimŭtawaliya. Na misamiyati mengine ya ukoo ya lugha hizi za kiBantu piya zaŭtafauŭiyana na misamiyati ya lugha ‘ngeni’ (za mbali) kiArabu, kiUrdu, kiingereza na haŭa kiSanifu kama jedwali linavoonesha. Katika kiSanifu, isipokuwa shemeji, shangazi, na mjomba, maneno mengine yoŭhe yamo katika lugha za kiUrdu, kiArabu. Hili linatupa sisi ufunuzi kuwa kiSanifu, ambacho nricho ‘kiSwahili’ kilichotangaa mitanraoni na mashuleni, nricho kilichokopa zaidi kuŭtoka lugha nyengine za mbali kama kiArabu, kiUrdu kuŭtokana na mwingiliyano wake huko kiŭtokako: Unguja. Si siri kuwa kiSanifu kilisanifishwa kuŭtokana na kiSwahili kizungumzwacho Unguja mjini (Mazrui & Njogu, 2022) na hapo kilikutana na kiUrdu na/au kiHindi ambapo wazungumzaji wake walikuwa wafanyibiyashara wakubwa Unguja.

Nomino za mkopo zimo ngeli ipi?

Kulingana na *Mtalaa wa Isimu* (Mgullu, 1999 uk. 156) ngeli nomino za kimofolojiya katika lugha ya kiSwahili zipo 9 yaani ngeli za: M/MU-WA, M-MI, JI-MA, KI-VI, U-N, U-MA, U-Ø, Ø-MA, ZISIZO NA KIAMBISHI (CHA IDADI) CHOCHOTE (N-N mintarafu ya *Modern Swahili Grammar* [Mohamed, 2001 uk. 43]). Kulingana na Obuchi na Mukhwana (2015 uk. 240) kigezo cha kisemantiki hueleza kuwa JI-MA huhusu: nomino zinazoanza kwa kiyambishi-ngeli ‘ji’ (jani/jino) au ‘Ø’ (paja) katika umoja na ‘ma’ (majani) au ‘me’ (meno) katika wingi; nomino za mkopo katika kiSwahili na yenye kuanza kwa kiyambishi-ngeli ‘ma’ (madaktari) katika wingi bila kujali miyanzo yake ya umoja (daktari). Ngeli ya N nomino zake hazibadiliki katika hali ya umoja na wingi na nyingi ya nomino hizi ni za mkopo kuŭtoka lugha nyengine, kwa mfano: simba, k^huku, samaki, meza, kalamu. Obuchi na Mukhwana (2015 uk. 241) wanaeleza haistahiki (sic) kusema shule-mashule, gari-magari.

Mbaabu (1985, uk. 87) anaeleza kuhusu ngeli za baadhi ya ‘majina’ (alivoyaita yeye) ya JI-MA 5/6 yasiyo na kiyambisho cha umoja ni: gari-magari, darasa-madarasa, bonde-mabonde, soko-masoko, duka-maduka. Kwenye ukurasa wa 90 anafafanua kwamba baadhi ya majina ya ngeli hizi (N) yaweza pia kuwa na kiyambisho /ma/ katika hali ya wingi. Kwa mfano:

Ngeli 9	Ngeli 10	AU (msisitizo ni wetu)	Ngeli 6
Gari	gari hizi		magari haya
Darasa	darasa hizi		madarasa haya
Pesa	pesa hizi		mapesa haya
Kamusi	kamusi hizi		makamusi haya
Hospitali	hospitali hizi		mahospitali haya

Katika donroo hilo tutaona kuwa nomino ambazo asili yake ni za mkopo (ambayo ni mengi sana kulingana na yeye) na piya hazina viyambishi ngeli huwa hivohivo katika umoja na wingi au zaweza kwengezewa /ma/ katika wingi kwa kiSanifu *na isiwe* ni lahaja kwani Obuchi na Mukhwana, na Mbaabu hawakusema hivo. Alhasili, maneno ya mkopo yamo nrani ya kiSwahili na yanapatikana katika ngeli hizi tatu: JI-MA, Ø-MA, N-N. Zawawi (1974) akinukuliwa na Mohamed (2001 uk. 47) anasema kuwa kuna nomino fulani katika kiSwahili ambazo huweza kuwekwa kwenye zaidi ya ngeli moja, kwa mfano, ‘shangazi wangu’, ‘shangazi langu’, au ‘shangazi yangu’ zikawa ni ngeli za M-WA, JI-MA, N mtawaliyo. Lakini tufahamu ya kwamba alitumiya ‘shangazi’ katika umoja tu likiwekwa katika wingi sidhani kama kushasikiwa *washangazi wangu uSwahilini.

Je, wababa au wamama yakubalika?

Kwa sababu ya kufuata kufuwata uwiyo katika ngeli ya M-WA yaani ‘wababa’ na ‘wamama’ zikubaliwe zilivo, basi itabidi tufuwate na masharti yake piya: mosi, kwamba iyanze na M (*mbaba, *mmama na jedwali letu laonesha hakuna); pili, nomino nyenginezo ‘simba’, ‘ng’ombe’, ‘mbuzi’ ‘daktari (‘m-nyama’ ni umbo lisilo la kawaida [Sacleux, 1939 uk. 578]) piya zikubaliwe kusemwa *wasimba, *wang’ombe, *wambuzi *wadaktari (ijapokuwa iko Masimba (ni mji Lamu), magombe, mabuzi); na tatu, tugeuze nomino zote zilizozoweika katika kiSwahili: mababu, mabibi, mabwana, manyanya (rejelewa *Utenzi wa Siri li Asrari* wa Mwanalemba (1662)) ziwe *wababu, *wabibi, *wabwana, *wanyanya—na hili ni muhali kufanyika kutokana na mmako wa wenye lugha hii (ikiwa wakubaliwa wako).

Hitimisho

Makala haya yanjaribu (kwa ufafanuzi wa /n/ na /me/ rejelewa *Acceptability* (Mazrui, 1981)) kufafanua kisarufi maneno ‘wababa’ na ‘wamama’ yanayojaribu kujipenyeza katika kiAsiliya (lugha za wenyeji wa mwambawo wa Pwani, Kenya), kwa kutojuwa kwa watumiyaji wake kuwa si sahihi hata kisarufi. Tumeonesha kuwa ‘baba, mama’ ni maneno yaso mofimu ya mwanzo Ø, ambayo ni tabiya/sifa mojawapo za maneno ya mkopo, na kwamba yaweza kuratibishwa katika ngeli kadhaa: wingi wake ukawa ni ‘mababa, mamama’ ngeli ya JI-MA katika sarufi ya kiSanifu na kiAsiliya na zaweza piya kutumiwa bila ‘ma’ kwa mfano ‘baba zao, mama zao’ katika ngeli ya N.

Nyongeza: Wakaŋi wa kwelezeya kuhusu ngeli ya U-MA Obuchi na Mukhwana (2015) wanasema kuwa kunayo maneno ya kiBantu ambayo yamo katika ngeli ya 12 na 13 na viyambishi ngeli ‘ka’ na ‘tu’ mtawaliya huwonesha dhana ya udunishaji lakini hayatumiki ‘sana’ (Iribemwangi, 2008) katika kiSanifu au yanatumika katika maingiliyano ‘yasiyo rasmi’ (Habwe & Karanja, 2004); na Mbaabu (1985 uk. 83) anaeleza kuwa ‘haziko tena’ katika kiSwahili. Kulingana na Bakari (1985, kur. 287-8) ‘ka’ iko katika kiSiu hata kiMvita imo katika nomino ‘Kajimbi’, ‘Kadingi’, kalole (kijito kijidogo), na duka maarufu Marikiti, Mambasa laitwa ‘Kwa Katoto’.

Kongole: Wa kushukuriwa ni Mola kwa kutuwezesha kwenrelewa na juhudi zetu katika mwaka mpya wa 2023. Uwe wa ufanisi na matarajiyo mema katika masomi yetu. Aidhan, nawashukuru ghaya wanafunzi wangu katika CHAKIKA na Dkt. A. Rotich, ambawo hawawachi kunipa mkono kila nnapowahitajiya.

Kauli Mtakaso: Baadhi ya nomino katika makala haya zinaweza kuwa ni majina ya watu kihalisiya lakini hatukufanya kuwavunjiya heshima kwa njiya yoyote. Tafadhali, naomba, iyeleweke hivo. Tumeyaleta humu kwa sababu ya taalimu tu na si zaidi ya hilo. Maelezo yaliyomo humu ni yangu na si ya UoK wala Idara yetu. Kwa lolote kuhusu makala haya, na Elimu kwa jumla, wasiliana nami mkarama@kabianga.ac.ke.